

עיונים בספרים החיצונים

א. שבעים ספרים שכתב עזרא

בפרק האחרון של „עזרא הרביעי“ אנו קוראים על עזרא שנצטווה על-ידי הקדוש-ברוך-הוא להתיחד ארבעים יום עם המישה סופרים לכתוב לעם את דברי ה' — *Et cum perfeceris quaedam palam facies, quaedam sapientibus absconde trades* (ולאחר שתשלים מהם תפרסם, ומהם תמסור לחכמים בסתר). ובעל הספר מסיים: *Et factum est, cum completi essent quadraginta dies locutus est Altissimus deus: priora quae scripsisti in palam pone, et legant digni et indigni, novissimos autem septuaginta conservabis, ut tradas eos sapientibus de populo tuo; in his enim est vena intellectus et sapientiae fons et scientiae flumen* (ויהי במלאת ארבעים יום וידבר אלי עליון לאמור: את [עשרים וארבעת הספרים] הראשונים אשר כתבת פרסם וקראו כשרים ושאינם-כשרים, אולם את שבעים האחרונים תשמור, למען תמסרם לחכמים מעמד; כי בהם מקור הבינה ומעין החכמה ונהר הדעת)¹.

זהנה רוב המפרשים מבארים את המקרא האחרון, שנתכוון לכ"ד ספרים של תנ"ך ולספרים הגנוזים שנכללו בשבעים האחרונים², כרם, ארבעה חכמים מתריסים כנגדם ומציעים לפרש את ענין ע' הספרים, שהם מכוונים לכלל התורה שבעל-פה „שניתנה למשה מסיני“.

ראשון שיער כך רוזנטהל³ ולא נתן טעם לדבריו. שני לו Kabisch⁴ (ולא הזכיר את קודמו), שביקש להטעים שיטתו כל-שהוא. לאתריהם הוסיף ר' לוי גינצברג⁵ ראיה משלו ואף טרח לצמצם את מנין „ספרי“ תורה שבעל-פה מימיהם

¹ יד, כו, מז—מו. ברומי אין „עשרים וארבעת הספרים“, אבל ישנו בנוסחאות המזרחיות. ראה Box, *The Ezra Apokalypse*, עמוד 320, והוצ' Violet. והשוה גם הנוסח הגיאורגי H.T.R.R. Blake משנת 1929, עמוד 105.

² ראה Box, שם, מבוא, עמוד 58 ואילך, ועמוד 320 ואצל Charles, II, עמוד 624, הערה 46; אצל H. Gunkel II Kautzsch עמוד 401, הערה f Esdras, Oesterley עמוד 166.

³ T. Rosenthal, *Vier apokryphische Bücher*, עמוד 41, הערה 1; עמוד 58.

⁴ Das vierte Buch Ezra, עמוד 119.

⁵ Tamid, *The Oldest Treatise of the Mishnah*, *Journal of Jewish*

Tore and Philosophy, כרך א, עמודים 35—37.

של תנאים, שיהא עולה לשבעים. ופירושו נתקבל במילואו על ידי G. T. Moore.⁶ והנה, תחילה יש לעמוד על הדוחק שבשיטת גינצברג, במה שבא להקדים מציאותן של המסכות הכלולות (במשנה נ"ח, כלומר ששים המסכות שבמשנתנו, כמנין שבמדרשים, פרט למסכת תמיד ומדות) ושל תורת-כהנים כצורתן (שנתחלקה לט' זיבורים) מאה שנים ויותר לעריכתן של אלו. ובשניה, אם נקבל שיטה זו הרי יש לנו להסיק שבדור הראשון לחורבן נהגו לכתוב תורה שבעל-פה (ואף אם לא לויבים ממש), דבר שכבר נתקשה בו במקצת רונטהל, שהרי אף לימים שלאחר סידור משנתנו, עדיין לא יצאנו לחלוטין מכלל ספק אם נכתבה ואם לאו. אלא שראיתו של גינצברג מחייבת לעיין בה. גינצברג מעמיד על הלשון "כי בהם מקור הבינה ומעין החכמה ונהר הדעת" וקובע שספרי-החזון (אפוקליפטיקה), שיש בהם מנבואת העתידות אינם יכולים לכלול בהם "חכמה" ו"דעת", לפי ש"חכמה" משמשת בספרי תנאים לציין "מדרש הלכה" וטעמי תורה, אלא שראיה זו שוברת בצדה. לפי שאין להקיש בכלל משימוש השם שבלשון-תנאים על משמעו בספרנו, והרי בספרים החיצונים לשון "חכמה" ענינו שלא כמשמע הנ"ל.⁷ וביותר, רחוק לפרש לשון "חכמה" ו"דעת" ו"חכמים" בהוראה השימושית הנ"ל. בספר אפוקליפטי מובהק כעין חנוך א' (חבשי), מקום שמצינו שמות הללו פעמים הרבה. ואם אנו באים ללמד בדרך שהילך בה גינצברג, הרי יש לנו להביא אסמכתא לכך מספר ברוך הסורי, שלשון "חכמה" משמש בו במקומות אחדים קרוב למשמעו במסורת-תנאים — תורה שבעל-פה.⁸ והוא הדין ל"חכמים" שבספר הנ"ל (מו ה — "לשמוע תורה ולסור אל משמעת החכמים והנבונים ביראת [אלהים]"⁹), שענינו: רבי-תורה ומורי-הוראה, וכשימוש השם אצל יוסיפוס.¹⁰

אלא שמכל-מקום יש להוכיח, שע' הספרים אינם אלא ממינם של גנחים, ראשונה, ייתכן להעלות דבר זה מגופה של הפרשה, שהרי עזרא כותב אותם ספרים שניתנו למשה, וכבר קרינו בענין בראש הפרק, מקום שהקדוש-ברוך-הוא מבאר לו לעזרא טיבם של דברים שגילה למשה: "ואעצרתו עמי ימים רבים ואראהו רזי העתים ואת הקץ ואצוהו לאמר: אלה דברים פרסם, ואלה הסתה, ועתה

⁶ Judaism etc., כרך א, עמוד 8, הערה 4. ראה גם קמינקא, ספר חזונות, אסר שאלתיאל, עמוד קלג, הערה 29 (חשבונו במנין ספרי התורה שבעל-פה אינו צריך לפנים).

⁷ בחכמת שלמה ובן סירא אמנם קשורה ה"חכמה" ביראת-שמים ובתורה (השוה חשמונאים ד א טז—יז), ברם, אין שימושה מתמצה בתחום ענינה שבמסורת תנאים.

⁸ ראה ביתוד ס"א ד — וחכמתא בכנושתא משתמעא תות ועזרא דסכולתנותא בכנושא מתרורב הוא (Ceriani Monumenta Sacra et Profana, V—155).

⁹ דתשמעון לנמוסא ותשתעבדון לאילין דבדהלתא חכימין וסכולתנין (וראה למעלה פסוק ה — ברם, דין לא הסר לאיכראיל חכימא ולא בר נמוסא [כן תורה] לגנסה דיעקב).

¹⁰ בלשון σοφισταί, כך הוא קורא להם ליהודה בן צריפא ולמתיא בן מרגלית (מלחמות א לג ב), הפרושים, ראה שירר, *Geschichte*⁴, כרך ב, עמוד 375.

הנני אומר אליך: האותות אשר הראיתי והחלומות אשר ראית הפתרונון אשר שמעת שימם בלבבך" וכו' ¹¹.

ממה שאמור בענין גלמוד, שדברים אלו (שמשה נצטוו להסתירם) אינם אלא ממין "חלומות, אותות ורזים", כלומר דברים שמתחום האיסכטולוגיה וסודות הבריאה וכיוצא בהם. ולא עוד אלא שמצינו רע לפרשה זו בספר ברוך הסורי (פנ"ט), ואף שם מפורש ענינו של דבר. שכך אנו קוראים — "ויראהו (את משה) תוכחות רבות בדברי התורה וקץ הימים כאשר הראית אתה (ברוך) וגם תבנית ציין ומדותיה... ואז הראהו גם מדות האש ועמקי תהום וכובד הרוחות ומספר נטפי המטר... ושרש החכמה ורב התבונה ומעין הדעת. ורום שחק וגדל גן עדן וקץ העולמות ותחלת יום הדין... ופי שאול ומקום הגמול... ורוב המלאכים וזוהר הברקים וקול הרעמים ומשמרות שרי המלאכים ואוצרות האורה" וכו' ¹². וברור מכאן שהחכמה "תבונה ודעת" אינן נוגעות אלא במופלאות מן הבריות, שגמנו באותה פרשה. ברם, את שמכריע בענין השאלה, דומה היא הראיה שלהלן.

בספרו "על המידות והמשקלות" (De mensuris et ponderibus, 155—165) פרקים 3—11) מעתיק אפיפניוס מסורת ארוכה (מורכבת) על העתקת השבעים. מסורת זו, עיקרה דומה למה שמסופר ב"אגדת אריסטואס", אלא שיש בה תוספת ושינויים הרבה, שמהם מצויים בכתבי אבות הכנסיה הראשונים, ומהם — מיוחדים לה לעצמה. את שיש בו מן החידוש המרובה במסורת הוא, שהיא מספרת על שתי איגרות, שנשתלחו מתלמי לירושלים בענין ההעתקה. הראשונה נתכוונה לשליחת המקרא (כולו, ולא תורה בלבד) עברית, והשנייה — לשליחת מתורגמנים להעתיקו יבנית. הנה אנו קורין (פ"י, עמוד 162) Βασιλεύς Πτολεμαῖος τοῖς ἐν Ἱερουσαλμοῖς τῶν Ἰουδαίων διδασκάλους... γράψον τοῖς Ἱεροσολύμοις διδασκάλους (השוה לעיל ספ"ט, בפי דימיטריוס מפלירון: לבקש מהם שישלחו לו את כתבי הקודש) — αὐτοὶ δὲ δεξαμένοι τὴν ἐπιστολὴν καὶ ἀναγνότες... ἀμελλητί... ἀπέστειλαν χρυσέοις γράμμασιν ἑβραϊκοῖς τὰς βίβλους ματαγραψάμενοι... ἀπέστειλαν εἰκοσι δύο μὲν τὰς ἐνδιαθέτους, ἑβδομήκοντα δύο δὲ τὰς ἀποκρῦφους ¹³. אין צריך לומר, שאין קשה לצרף שני המנינים שבספר עזרא הרביעי ושכאן (צ"ד

¹¹ פסוקים ד—ה et detinebam eum apud me diebus multis et enarravi ei mirabilia multa, et ostendi ei temporum secreta et finem (temporum) — כך נראה נכון, ולא finem, והוא "הקץ" שבלשון חכמים). et praecepi et dicens: haec in palam. facies verba, et haec abscondes, et nunc tibi dico: signa quae demonstravi, et somnia quae vidisti, et interpretationes quae audisti, in corde tuo repone ea —.

¹² פסוקים ד—יא (מתרגומו של כהנא, שאמנם אינו מדויק בתכלית, ולעיקר המאמר המצוי כאן ובעזרא ד לשון הסורי כך הוא: "ועקרא דהכמתא ועותרא דסכולתנותא ומבותא דאידעתא").

¹³ המלך תלמי אל מורי היהודים אשר בירושלים... והללו, מיד לאתר שקיבלו וקראו את האיגרת כתבו את הספרים עברית באותיות של זהב ושלחו (למלך) עשרים ושנים המקודשים (כמדויק: אשר בהם דבר אלהים) ושבעים ושנים הגנוזים.

ספרים), לומר שמסורת אחת שקועה בשניהם לעניננו. לפי שאפיפניוס מונה כ"ב ספרים במקרא, וכדרכם של כמה מן הנוצרים הראשונים¹⁴, ואומר (עם הנ"ל) שכך הוא מנינם של ישראל (וכדרך שמונה יוסיפוס ב"נגד אפיון" א ח). וכנגדו עזרא ד, שמונה עשרים וארבעה כמסורת התלמוד וכמנין הרגיל. לפיכך מנה אפיפניוס ע"ב ספרים שמחוץ למקרא, ועזרא — ע'. והואיל והמסורת שאצל אפיפניוס מעידה בפירוש, שאותם ספרים "גנוזים" הם, בעל-כרחנו, שאף עזרא נתכוון לאלו.

אלא שכדאי, כדי לחזק מסקנה זו, לדון בטיבה של המסורת המשוקעת אצל אפיפניוס. ראשונה, ודאי אין לתלותה בנוצרים שבדאוגה (מתוך שביקשו להגדיל ערכה וקדושתה של העתקת השבעים אף של נביאים וכתובים, לקנטר את ישראל בויכוחיהם), לפי שאין בה מסמנים נוצריים כל-שהם, ובשניה, אין לאַחר את שעת ברייתה, הואיל ומאחר שהנוצרים "סיגלו" להם את ה"שבעים" וישראל דחוהו לזכותם של שאר התרגומים (ביחוד של עקילס), לומר מן המאה השניה בתחילה ואילך, לא יעלה על לבו של אחד מישראל להוסיף לו קדושה ופרסום. ובשלישית, דומה שאין להקדים אותה לדורות האחרונים שבפני הבית, לפי שבניגוד למסורת שב"אגרת אריסטיאס" מקום שהמלך כותב לכהן הגדול, הרי כאן פונה הלה ל"מורים" שבירושלים (כיוצא בדבר במכתב השני הכתוב *τοῖς τῆς εὐσεβείας διδασκάλους* פי"א א. וראה להלן פסוק *τοῖς ἐν Ἱεροσολύμοις οἱ τῶν Ἑβραίων διδασκάλους* שולחים את המתורגמנים). הרינו עומדים איפוא בימים ש"חכמי ישראל" (הלשון "מורים" או "מורי התורה" מצוי הרבה בספרי הנוצרים הראשונים¹⁵, והוא שזה ל"חכמים") נראו בעיני האומה כעומדים בראשה לדברים שבהנהגה ציבורית-רוחנית. ודבר זה לא קדם לדורות האחרונים שלפני החורבן. ושמה כדאי להזכיר אף את המסורת שאצל יוסטין (אפולוגיה ראשונה פרק לא) שאף בה מסופר על שתי שליחות (א) "ספרי הנבואות" בעברית וב) שליחת מתורגמנים, שהיא מדברת על מכתביו של תלמי שנשתלחו להורדוס המלך¹⁶. וכבר ביקשו חכמים הרבה להגיה לשון זה (שודאי יש בו אנכרוניזמוס לכל הדעות), אלא שאין סמך לכל ההגהות כולן במסורת כתבי-יד (ראה הוצאת Otto, עמוד 92 הערה ג). לפיכך נראה לצרף ב' המסורות, לומר שלפנינו סיפור-אגדה יהודי מסופה של תקופת בית שני בבי' פנים. ושמה קרובה דעתו של Draeske (Charles, II, 93) אצל Andreus, הסובר, שאפיפניוס לקח דברים הנ"ל מספרו של יוסטוס איש טבריה (בן-דורו ממש של בעל עזרא ד').

על-כל-פנים, דומה שאין לפקפק, שמן המסורת שאצל אפיפניוס יש להוכיח

¹⁴ איסידור מסיביליה (בראש ספר Originum I) מעיד על היהודים שהם מונים כ"ב ספרים, אבל יש מהם שמונים כ"ד (על-ידי שקובעים דות וקינות כספרים לעצמם).

¹⁵ בצורת *νομοδιδάσκαλοι* כבר בלוקס ה' יז ומעשי השליחים ה' לד (ועל יחסו של השם ל-*διδάσκαλοι* אדבר בקרוב במקום אחר).

¹⁶ *Τῶ τῶν Ἰουδαίων τότε βασιλεύοντι Ἡρώδῃ; ὁ μὲν βασιλεὺς Ἡρώδης.*

וללמד על עזרא הרביעי, ששבעים ספרים הם ממינם של החיצונים (אין צריך לומר שאין כאן אלא מספר קצוב רגיל).

ב. פריסת אצבעות של כהנים בנשואת כפיהם

בערוך, ערך חזון, מועתקת „שאלה לפני גאונים“: „ראינו כהנים כשהן מברכין ובאין לברך פותחים אצבעותיהם יש בהן ממש או מסורת. (תשובה) לא מצאנו בתלמוד כל-עיקר אלא שאומרים בה רבנן כמה טעמים שהוא סימן שאימת שכינה עליהן כאילו הן מתחלהלין והיא שם עוברת“¹⁷ וכו'. ואמנם חרץ ממאמר אחד שבמדרש¹⁸, אין מצוי במסורת תנאים ואמוראים זכר למנהג זה. ומכל-מקום, המקורות המועתקים להלן עשויים להוכיח, שמנהגנו קדמון ביותר, שנהג בפני הבית, ימים רבים לפני החורבן. אלא שאותם מקורות מלמדים אותנו, שבימים ראשונים היו כל ישראל אף הם, עם כשהיו נושאים ידיהם בתפילה (שכך נהגו הרבים באותם הימים, מעין נוהג של קבע. דבר שבטל לאחר-מיכן, וכמות שנראה להלן), נוהגים לפרוס אצבעותיהם.

בספר היובלות (כה יא—יד) אנו קורין על רבקה בשלחה את יעקב אל בית לבן, לאחר שהבטיח אותה לשמור דרך ישרים — „ואחרי כן נשאה פניה השמימה ותפרוש אצבעות ידיה ותפסה את פיה ותשבח את אל עליון אשר ברא את השמים ואת הארץ ותתן לו הודאה ושבח. ותאמר ברוך ה' אלהים וברוך שמו הקדוש לעולמים, אשר נתן את יעקב, בן טהור וזרע קדוש, כי לך הוא ולך יהיה חרעו עד לכל הימים ובכל הדורות עד עולם. ברכהו ה' ושים בפני ברכת אמת למען אברכהו“.

אמנם מקום זה אפשר היה לבארו, לומר שאין הימנו ראיה אלא לברכה (כעין ברכת כהנים), ולא לתפילה. ברם, המקור שלהלן מוכיח, שלעולם נהגו כן בתפילות כל-שהן.

ב„צוואות י"ב שבטים“ צוואת לוי, פ"ב, לאחר פסוק ג („וברעותי באבל-מחולה ותבוא עלי רוח בינת ה' וארא את כל בני אדם משחיתים את דרכם... ועל מגדלים רשע יושב“), מצויה בכתב-יד Athos (מן המאה העשירית) תוספת, וכך לשונה: „אז כבסתי את בגדי ואטהרם במים טהורים ואתרחץ כולי במים חיים ואישיר את כל דרכי, ואשא את עיני לפני ואפתח את פי ואדבר. ואפרוש את אצבעות ידי וידי באמונה לפי הקדושים¹⁹. ואתפלל ואמר: אתה יודע את כל הלבבות וכל מחשבות רוחות בני-אדם אתה לבדך מכיר... ותן לי את כל דרכי האמת. הרחק ממני

¹⁷ שבילי הלקט השלם יא א והערות בובר ופסיקתא דרב כהנא, הוצאת הנ"ל, פי החודש מט א הערה קיא ודברי רב ניסים (ספר מגילת סתרים לרבינו ניסים, פרופ' אסף, תרביץ, שי"א, עמוד 254). השה שם הערה 10 (ראה אף מגורת המאור לכ"י אלנקאווה, כרך ב, עמוד 156, וערוגת הבושם, הוצאת מקיצי נרדמים, עמוד 252).

¹⁸ פסיקתא דרב כהנא, שם, וחנהומא נשא טו (בובר שם טו ב).

¹⁹ Κατεναντι τῶν ἁγίων, „קדשים“ בית-המקדש, עיין להלן בביקורת על „חזונות

אסר שאלתיאל“.

רוח עולה ורוח מחשבות רעות. חנות וגאה הסר ממני" וכר²⁰. והנה תפילה זו (שאינ בה "ברכה" כל-עיקר), הואיל ולשונותיה מצויים ב"צוואות" במקומות הרבה, ולפי שאין בה מן הנצרות ולא-כלום (בדרך שהיא מצויה בתוספות אחרות, שהן רבות בכל כתבי-יד) ואף לא דברים העשויים להעיד על זמן מאוחר, לפיכך יש לומר (עם M. R. James, The lost Apocrypha of the O.T.) שהיא מקורית ועתיקה.

העולה מכאן, שבפני הבית היו ישראל נהגים לפרוס אצבעותיהם בתפילה, עם פריסת כפיהם, אלא שדבר זה צריך תלמוד.

ממקומות הרבה אנו למידק, שעד לחורבן נהגו העם (בדרך של קבע?) לישא ידיהם בתפילה. כך אנו קורין בספר חנוך הסלבי (כא יט) על מתושלח "שפרש את כפיו השמימה" ונתפלל (אלא שיש להשיב, שונה מתושלח שנתמנה כהן גדול ונתפלל לפני הקרבן). וכן בעליית משה (ד א) — "אז יבא איש (לאחר חורבן הבית הראשון)... ופרש כפיו וכרע על ברכיו והתפלל בעדם". הוא הדין שמעון כהן גדול שנתפלל על קודש-הקדשים שלא יחולל על-ידי תלמי פילופטור, פורס ידיו (חשמונאים ג ב א). כיוצא בו יהודה המכבי (חשמונאים ב טו כא). וכן בספר טוביה (Codex sinaiticus) — "ותפרש בעת ההיא את כפיה (שרה) נגד החלון (— דניאל) ותתפלל" וכר. ואגתרכידס מעיד על היהודים בארץ-ישראל שביום השבת הם "פורשים את ידיהם במקדשיהם (בתי-כנסיות) ומתפללים עד הערב". כיוצא בדבר יהודי אלכסנדריה, מתפללים בפריסת ידים (חשמונאים ג ח כח). וכן מעיד על כך פילוק (in Flacum V, 121) לימיו. ואף התירפוטסים לעדותו של הלה. נושאים כפיהם בתפילתם (De vita contemplativa 66). — "בעמדם לפני שקיעת החמה... ובשאתם את עיניהם ואת ידיהם לשמים... מתפללים" וכר. והשוה אף שם 89). הסיבילה מעידה על כל ישראל — "אבל הם נושאים לשמים את זרועותיהם הטהורות, באשכימם קום מיצנעם ומקדשים את ידיהם (או, לנוסחאות אחרות: את גופם) במים ומכבדים את המושל-לעולם לבדו, חי העולמים" וכר (ג תקצא—תקצד). ברם מאחר החורבן בימיהם של תנאים ואמוראים דומה שאין זכר לנשיאת כפיים של ישראל בתפילה. ולא עוד אלא ששמענו מעדותו של טרטוליאן (על התפילה פי"א) "שאין היהודים מעיזים לפרוס ידיהם בתפילה" (לאחר שנגואלו כפיהם בדם "המשיח")²¹.

Τότε ἐγὼ ἔπλυνα τὰ ἱμάτιά μου, καὶ καθάρισας αὐτὰ ἐν ὕδατι 20
καθαρῶ... τότε τοὺς ὀφθαλμούς μου καὶ τὸ προσωπον μου ἤρα πρὸς τὸν
οὐρανόν. καὶ τὸ στόμα μου ἤνοιξα καὶ ἐλάλησα καὶ τοὺς δακτύλους τῶν
χειρῶν μου καὶ τὰς χεῖράς μου ἀνεπέτασα εἰς ἀλήθειαν κατέναντι τῶν
ἀγγέλων αὐτῶν.
בהם בהלכות הפילה שבכאן, אין כאן מקום לפורטם.

²¹ יולינוס בספרו "נגד הגליליים" 69^b (הוצ' Wright, III, 322) כותב, לאחר שבא ללמד על הזיקה הטבעית שיש בלבם של הבריות כולם לשמים ול"אלים הנראים" (כוכבים) שבהם, שאף מי שמאמין באל אחד (נתכוון ליהודים), קובע את משכנו (של

מעתה יש לומר, שפריסת אצבעות היתה קשורה לעולם בנשיאת כפים. וכל הימים שנהגו לישא ידיהם בתפילתם, היו כל ישראל פורסים אצבעות ככהנים... ואולם לאחר שבטלה נשיאת ידים של ישראל ונשתירה אצל ברכת כהנים בלבד, נשתמר עמם אף המנהג הקדמון של פריסת אצבעות שבראשונה נהגו בה כל ישראל לכולם.

עדות שלישית לפריסת אצבעות של ישראל בתפילה בימים שבפני הבית, יש לנו במקור שלהלן, שהימנו מתברר אף טיבה של פריסה זו מה היא. במצבתהשיש שבמתיאון הבוקרשטי, שמוצאה מן Rheneia (דילוס) חרותה תפילה (בשתי נוסחאות דומות, אחת מפנים ואחת מאחור), בה נתבע דמה של בת ישראל שנרצחה (הירקליה); דומה לתפילה זו היא אף אותה שנחרתה במצבה שבאתונה, המדברת ברציחת יהודיה ושמה מרתיני. ראה Deissman, Licht von Osten, 354. כיום אין עוד לפקפק בכך, שהכתובות הנ"ל של ישראל הן, ראה שם 358; ולענין זמנו, הרי מתברר, שהן מסופה של המאה הב' לפני מנין הנוצרים (שם, 360). וכך היא לשונה בהעתקה: „הנני קורא ומבקש את אל עליך, אלהי הרוחות לכל בשר, על אשר רצחו בזדון או המיתו בכשפים²² את הירקליה האומללה, שנדמתה בלא עת, בשפכם ברשע דם נקי, אשר יהיה כזאת לאשר רצחוה או המיתוה בכשפים ולצאצאיהם; ה' צופה כל, ומלאכי אלהים, אשר כל נפש מתענה לך היום הזה בתחנונים: שתקום את הדם הנקי ותדרוש (אותו) מהר". והנה למעלה מהתפילה גולפו (כשהן בולטות) שתי ידים נשואות ואצבעותיהן פרוסות (מפנים למצבה), כשהרנח בין אצבע לאצבע שזה בכולן (שם, עמוד 352). ולפי שיש להניח שאותו יום שבו „מתענה כל נפש בתחנונים" יום הכיפורים הוא (ולא תענית ציבור, שנקבעה מפני המאורע, ראה דייסמן, שם, עמוד 358), הרי שאנו רשאים להסיק, שאותה תמונה עשויה ללמד על

Τὶ δὲ μοι καλεῖν Ἕλληνας καὶ Ἰβραίους ἑνταῦθα — בתוכם (אלהים) μαρτυροῦσιν οὐδεὶς ἔστιν ὃς οὐκ ἀνατείνει εἰς οὐρανὸν τὰς χεῖρας εὐχόμενος — וכי מה צורך לי להביא הנה את ההילינים והעברים להעיד על כך? אין אדם שלא ישא ידיו בתפילה וכו'. הרי שלכאורה נהגו אף הם לישא כפיהם בתפילה, לעדותו של הלה. ברם, אף-על-פי שהיו לו יוליוס ידועות מסוימות מחיי היהודים והיהדות (מלבד מה שהגה במקרא, ראה כרך ב בסופו), הרי אין להביא מדברים כלליים אלו ראיה לענינו. והוא הדין אין להוכיח מן הפיסקה שבמכתבו אל היהודים המועתק להלן (בידוע שהאוטנטיות של מכתב זה שנויה במחלוקת אצל החכמים, ורבים המזייפים אותה, מיהו דומה, שאין בהן בסענותיהם של האחרונים כדי להכפיר באמתה. ראה לאחרונה מאמרו של מ. הק ב „יבנה", ספר ב, קיח—קצט). לאחר שהקיסר יוליוס מודיע להם לישראל על ביטול המסים שהוטלו עליהם בימי קונסטנטינוס ועל בקשתו מן הנשיא (הלל השני) לעכב את ה „אפוסטול" (התשלום לנשיאים), כדי שירנח להם ויהא בידם על-ידי כך „להגביר את תפלותיהם לשלום מלכותו", הריהו כותב: שפן מדרך הטבע הוא, שהבריות השרויים בדאגה, דעתם סרופה עליהם ואין עמם אומץ לפרוס את ידיהם לשם תפילה εἰς τὴν προσευχὴν τὰς χεῖρας ἀνατείνειν „מכתבים וחוקים של יוליוס" הוצאת Bidez-Cumont, עמוד 281).

²² ראה ירושלמי יומא פ"א לח ע"ג: ויש אומרים שהיו הורגין זה את זה בכשפים.

נשיאת כפים ופריסת אצבעות של כל ישראל בתפילה בציבור, וכסדר הנ"ל (אין טעם לקשר נשיאת-כפים זו ב"ידינו לא שפכו את הדם הזה" של עגלה ערופה, כמו שסובר דייסמן, עמוד 354, וכן אין צורך לפרשה על-ידי השפעה היליניסטית, כמו שסובר הלה, 361, שהרי כבר הוכח קיומו של המנהג בארץ-ישראל). כשאנו מבקשים טעמו הראשון של דבר, הרי יש לומר, שפריסת אצבעות אינה אלא המצב הטבעי של הידים, כשהן משתלחות כלפי מעלה, ואף-על-פי שלאחר-מיכן ראו בה ערכים סימבוליים.

נספח

לנשיאת כפים בשעת תפילה

יונתן לישע' א. טו מתרגם, ובפרשכם כפיכם וגו' — וכד כהנייא פרסין דיהון וכר.

וד' יוחנן (ברכות לב ב) מלמד מכאן על „כהן שהרג את הנפש לא ישא את כפיו“. ובירושלמי (ברכות פ"א ג ע"ג) צריך ר' אלעזר ב"ר אבונא לדרוש את הפסוק „וכפיו פרושות השמים“ (מלכים א ח נד) — „ככפים הללו שלא חטפו מבנין בית-המקדש כלום“. ראה אף מכילתא מסכתא דעמלק פ"ב: ויהי ידיו אמונה בידו אחת שלא קבל בה כלום וכר ועי' מדרשב"י, 83, ובמדרש איוב (ורטהימר, עמוד 16, מנחה"מ, ח"ב, 116, בשם „מדרש“) דורש את המקרא „אם הכינות לבך בתפלה תקובל ממך כפרישת כפים (כברכת כהנים) שהיא מקובלת“. ואין צריך לומר שמנהג חכמים (שבת י א) להתפלל כש„פוכר ידיו“ מוציא נשיאת ידים בתפילה.

אלא שנראה לכאורה, שלאחר תקופת התלמוד נהגו בתוגים מסוימים לישא כפים. כך אמור בזוהר (בלק קצח ב). וגולדציהר במאמרו על מנהגים של יהודים בכתבי מושלמים (MGWJ, XXIX, 313) הביא מאמר של אחד מן הערבים המזהיר שלא לישא ידים בתפילה, „שכן דבר זה ממעשי היהודים הוא“ (ושמא אינו בכלל אלא ברבת כהנים?). זהרמב"ן לשמות יז יא (ל„וכאשר יניח ידיו“) מעתיק מן המדרש (שלא מצאתיו): „וכי משה היה עושה שיגבר עמלק עליו אלא אסור לאדם לשהות שלש שעות כפיו פרושות השמים“. וצריך עיון בתרגום אונקלוס לבר' יד כב („הרימותי ידי אל ה'“) — ארימית ידי בצלו (מכאן למד בזוהר הנ"ל), שיש לומר שתירגם על דעת המקראות הרבים המדברים בנשיאות כפים בתפילה, ולענין המאמר שבבר' פ"ט: „אמר רב הונא צפת ידו ששטוחה בתפלה אמרה ודאי אדם גדול הוא“, הרי לשון זה שבדפוסים אינו עיקר, ראה תיאודור, 655.

לענין פריסת אצבעות הכהנים בנשיאת כפים השהו גם תרגום שה"ש ז ח: ובעידן דפרסין כהניא דיהון... אצבעות (נ"א: אצבען) דיהון מתפרשן כלולבי דתמר" ובר' (כך הנוס' בכ"י תימני שפירסמו מלמד ב"ר JQR, מהדר"ח ח"ב, עמודים 106—107, בדפ' נשתבש: ארבעת). מכאן שבימי בעל התרגום (לא יאחר מתחילת המאה ה') היו הכהנים מפרידים את אצבעות ידיהם במרחק שיהיו מוז כצורת הלולב בדקל.

ג. לשון חכמים בצוואות י"ב שבמים

הספרים החיצונים שנכתבו מעיקרם עברית, ראשונים ואחרונים, לשונם בכללה לשון מקרא היא. מכל-מקום משוקע בהם במפוזר אף מלשון חכמים. וכבר העלן כמה חוקרים בפירושיהם והערותיהם לספרים החיצונים אגב הילוכם מקצת תיבות מלשון משנה. אלא שעד עכשיו עדיין לא נזדקקו חכמים להצעה שיטתית של הפרשה גופה, לא למיצוי החומר ולא לבירור עיקרי השאלות, הכרוכות בבעיה הגידונית בכללה.

אין צריך לומר, שהעיון בתחום זה קשה והמסקנות בענינות הפרטיים, פעמים שהן רחוקות מודאי וקרובות לספק. אף-על-פי-כן אין אנו פטורים מלדון בפרשה, לפחות באותם דברים שנראים נוחים להתברר יותר מאחרים. בלשון חכמים המצויה בצוואות²³ כלולים: א) תיבות שאינן באוצר-המלים של לשון מקרא; ב) שמות-קבועים כמשמעם אצל תנאים; ג) ביסוי-קבע כשימוש בתורה שבעל-פה; ד) דברים שמתחום תורת-הלשון. ברם, במקום זה לא נעסוק אלא בג' הראשונים בלבד ונעיין בהם על-פי סדר הפרשיות של הספר הגידון²⁴.

א) ביקור-חולים.

צוואת ראובן א ב. אחר שנתים [ל]מות יוסף בחלות ראובן — $\sigma\upsilon\nu\eta\chi\theta\eta\sigma\alpha\nu$ (ויבואו בני ובני בניו לפקדו).

והנה הפועל $\epsilon\pi\iota\sigma\alpha\epsilon\psi\alpha\sigma\theta\alpha\iota$ משמש בשבעים בדרך-כלל ל"פקוד", אלא שכך מתרגמים הם אף "בקר" שבארמית שבעזרא, וכן "לבקר" שבתהילים כו יא ו"כבקרת" שביחזקאל לד יב (ואף "ובקרתים" שם שם יא). והואיל ואין מצוי במקרא הצירוף "פקוד" עם החולים, לפיכך נראה, שלפנינו הלשון הקבוע "ביקור חולים" שאצל תנאים. וכן מצינו אותו בספרנו, להלן שמעון א ב: ובחלות שמעון ויבואו לכקרו ($\epsilon\pi\iota\sigma\alpha\epsilon\psi\alpha\sigma\theta\alpha\iota$) וכי. כיוצא בו יוסף א ו: בדד הייתי ועליון נחמני, בחולי הייתי $\kappa\alpha\iota\ \acute{o}\ \epsilon\pi\iota\sigma\tau\omicron\varsigma\ \epsilon\pi\epsilon\sigma\alpha\epsilon\psi\alpha\tau\acute{o}\ \mu\epsilon$.

וכבר מצוי הלשון בכן סירא ז לה (ינגית; בעברי ענין אחר) $\mu\eta\ \acute{o}\alpha\upsilon\epsilon\iota$ אן $\acute{\alpha}\nu\theta\rho$. (תיבת $\acute{\alpha}\nu\theta\rho\omega\sigma\tau\omicron\nu$ $\acute{\alpha}\nu\theta\rho\omega\pi\omicron\nu$ $\acute{\alpha}\nu\theta\rho\omega\sigma\tau\omicron\nu$ אל תמנע לבקר חולה) (תיבת $\acute{\alpha}\nu\theta\rho$. אן בכת"י ווטיק. ואלכס.). וכן צוואת איוב ז א (Semitic Studies in Memory of Al. Kohut) — או שמעו המלכים את המוצאות אותי ויקומו ויבואו איש איש

²³ פרלס, Zur Erklärung der Testamente der Zwölf Patriarchen, תדפיס ממוסף II של OLZ משנת 1908, עמוד 1, מעמיד על מציאותה של לשון חכמים בספרנו (כבבן-סירא ומזמורי שלמה); אלא שדבריו לגוף הענין מעטים הם.

²⁴ נמנע אני מלעסוק בקטעים הארמיים והיוניים (נספח ג' אצל צירלס בהוצאתו), לפי שאין ידים מוכיחות לכך, שהן מעיקר הספר. הוא הדין כלפי "צוואת נפתלי" העברית (נספח ב'), שבודאי אינה עיקר.

ושגור הוא בלשון חכמים (אף בארמית: עבד), ולפי שמתרגם ספרנו נוהג בדרך-כלל לתרגם פסוק כצורתו, לפיכך אין לראות כאן ניסוח ינני, אלא העתק מדויק מלשון המקור. וכן נמצא הלשון אף בטוביה י ז ובצוואת איוב²⁹ וספר אדם וחווה³⁰. אלא שזכרו מצוי כבר בקהלת ו יב (ויעשם כצל)³¹.

ו) נר ישראל (לחכמי תורה).

לוי יד ג. בצוואתו מרבה לוי להזכיר לבניו ולזרזם על התורה, שילמדו לרבים, וקורא אותם בשם $\varphi\omega\sigma\tau\eta\rho\epsilon\varsigma \tau\omicron\upsilon \text{ } \text{I}\sigma\rho\alpha\eta\lambda$ מאורי ישראל. והרי לשון זה קרוב ל"נר ישראל" שאצל תנאים בשימוש הנ"ל³². ומצינו כיצא בו ב"קדמוניות המקרא" המיוחס לפילון³³ ובספר ברוך הסורי³⁴.

ז) ולא זו בלבד אלא אף...

לוי יד ז מדבר בבני לוי, שעתידים לחטוא—ותתיהרו אל כהונתכם (=בכהונתכם) על בני-אדם — $\sigma\upsilon \mu\acute{o}\nu\omicron\nu\delta\epsilon \tau\omicron\upsilon\tau\omicron \ \acute{\alpha}\lambda\lambda\acute{\alpha} \ \kappa\alpha\iota \ \kappa\alpha\tau\acute{\alpha} \ \tau\omega\nu \ \epsilon\nu\tau\omicron\lambda\omega\nu \ \tau\omicron\upsilon \ \theta\epsilon\omicron\upsilon$. נראה בעיני שהעברי ניסח כלשון הזה שלפנינו: ולא זו בלבד אלא אף על מצות ה'. והריהו משמש כאצל תנאים להוסיף דבר חמור על דבר הקל, שנאמר תחילה. ומצינו דומה לו בצוואת איוב ח ד המדבר בבלדד, שאמר לאליפו שהסית דברים קשים כנגד איוב — $\sigma\upsilon \mu\acute{o}\nu\omicron\nu\delta\epsilon \ \tau\omicron\upsilon\tau\omicron\varsigma \ \delta\epsilon \ \lambda\alpha\lambda\eta\sigma\alpha\iota \ \acute{\alpha}\nu\theta\rho\acute{\omega}\pi\omega \ \pi\epsilon\nu\theta\omicron\upsilon\nu\tau\iota$, $\delta\epsilon \ \acute{\alpha}\lambda\lambda\acute{\alpha} \ \kappa\alpha\iota \ \epsilon\nu \ \pi\omicron\lambda\lambda\alpha\iota\varsigma \ \pi\lambda\eta\gamma\alpha\iota\varsigma \ \delta\omicron\nu\tau\iota$ [וז] בלבד אלא אף לשרוי בפורענויות רבות³⁵.

ח) התעסק.

לוי ט ה. לוי רואה בחזון מלאך שלוח אליו ללמדו הלכות כהונה — ויהי מבין אותי יום יום. $\kappa\alpha\iota \ \acute{\alpha}\sigma\chi\omicron\lambda\omicron\upsilon\mu\epsilon\nu\omicron\varsigma \ \epsilon\iota\varsigma \ \acute{\epsilon}\mu\acute{\epsilon} \ \kappa\alpha\iota$. נראה שבמקור היה כתוב: ומתעסק אלי [=בי, עמי]. והנה לשון זה מצוי אף בבן סירא לט א $\kappa\alpha\iota \ \epsilon\nu \ \pi\rho\omicron\phi\eta\tau\epsilon\iota\alpha\iota\varsigma$, $\acute{\alpha}\sigma\chi\omicron\lambda\iota\alpha$ ויש לנסחו: ובנבואות יתעסק. כיצא בו שם מ א $\acute{\alpha}\sigma\chi\omicron\lambda\iota\alpha$ $\mu\epsilon\gamma\acute{\alpha}\lambda\eta$, נראה שהמקור גרס: עסק גדול, וכמות שמנסח כן העברי (הוא מלשון

²⁹ י ד; ה ה.

³⁰ פל"ז.

³¹ ראה ICC, Barton לפסוק הנ"ל, המעמיד על השבועים למשלי יג כג ע"ש.

אלא שבמקרא אין זכר לכך.

³² כך אומרים לו תלמידינו לרבן יוחנן בן זכאי (ברכות כה ב), וכן קורא לו רבי

לרי שמעון בנו (מנחות פח ב; ערכין י א).

³³ על שמואל שהתפללו עליו כשהביאיהו למשכן ונתנוהו ביד עלי בקטנותו.

³⁴ עז יג, מדבר בחכמי-תורה: אבדו להון גיר רעותא דאישראל ודעכו שרגא

דסנהרין תח (כי אבדו להם רועי ישראל ודעכו המאורות אשר האירו), וראה להלן סו טז

(אמנם הלשון מצוי בש"ב כא יז בעקיפין על דויד).

³⁵ אף כאן אין לומר, שהמתרגם שינה ותפס סגנון ינני.

חכמים, מנחות פ"י מ"ג).³⁶ אלא שכמדומה אני, שבמקראנו לשון "התעסק" שימוש מיוחד, במשמעות הדרכה וחינוך, כדרך שמצינו בלשון תנאים (ר"ה פ"ד מ"ח: אין מעכבין את התינוקות מלתקוע, אבל מתעסקין עמהן עד שילמדו).

(ט) נתן [מכה] ?

יהודה ג. מדבר במלחמות בני יעקב עם מלכי כנען: ואת אהור המלך, איש ענק, מצאתי מטיל חצים [לפניו ולאחריו ברכבו על סוס] וארים אבן, ששים ליטרה משקלה, και ἀπέκτεινα αὐτόν και ἔπαυε τῷ ἄκοντίσας δέδωκα αὐτῷ צ'רלס משער שהיה כתוב עברית: הכיתי, וקרא המתרגם בשיבוש: נתתי³⁷. ברם, קשה לקבל השערה דחוקה זו. ושמא פשוטו של מקרא כמשמעו, ויש בו משימוש הלשון (בארמית) של ארץ-ישראל, המצוי בירושלמי, וצורת המאמר כך היא: ואור ואתן [באבן] לסוס ואתרגוהו.

(י) לשם.

יהודה יג ד. יהודה מספר לבניו על בת שוע הכנענית שלקחה שלא בטובתו — כי אמרתי לחותני אשר אינעץ באבי ואחרייכן אקח את בתך. אך הוא מיאן — ἀλλ' ἔδειξέ μοι εἰς ὄνομα τῆς θυγατρὸς αὐτοῦ χρυσοῦ πλῆθος ἄπειρον. βασιλεὺς γὰρ ἦν. ויראני לשם בתו שפע זהב ללא חוק, כי מלך היה. פירוש המאמר נראה, שאבי בת שוע הראהו למען בתו, לומר כדי שישאנה, כסף רב שיקרב דעתו לנישואיה. ואף-על-פי שייתכן לבארו, הואיל והפסוק קשה במקצת, שהכסף דיה מעותד על שמה מראש, כשילווחים, ובמיוחד לפי ב' נוסחאות הגורסות ἐπ' ὄνόματι, על שם, והראשון עיקר (אף "על שם" מתבאר כ"לשם", להכלית-מה, מסיבת-מה).

(יא) סייע.

ישכר ג ז: וה' הגדיל את טובו בידי עשרת מונים. גם יעקב אבי ידע οὐκ ἔστιν ἄλλο θεὸς συνεργεῖ τῇ ἀπλότητί μου. פועל זה (συνεργεῖ) מצוי בספרנו בעוד ארבעה מקומות [ראובן ג ו: כי העולה. συνερ. לשאר הרוחות; דן א ז: ומן רוחות הבליעל με συνήργει; ג ד ה: כי לקנאה. συνερ. השנאה; שם שם ז: כי רוח השנאה. συνεργ. לשטן]. וכן הוא בחשמונאים יב א: וירא יונתן οὐκ ἔστιν ἄλλο θεὸς συνεργεῖ. ובכולם נראה שבמקור העברי היתה תיבת סייע. לפי שבלשון השבעים אין פועל זה מצוי, ובכן אין לראותו תרגום "עזר" והנרדפים לו שבמקרא. והלשון שבחשמונאים — כי השעה מסייעת לו, כצורתו קרינו בלשון חכמים (פס"ר, מא"ש מג ב).

³⁶ סומכוס מתרגם ἀσχολία כל "ענין" שבקוהלת, ובפעל ἀσχ. תיבת "לענות" שם, ומשמעות "ענין" שבאותו ספר שזה ממש "לעסק" שבלשון חכמים.

³⁷ לדעת צ'רלס המקרא משובש בלא ספק.

יב) עמל-שכר?

יששכר ה' ה. יששכר מצווה לבניו שישקדו בעבודת הקרקע — כי לא ניתן לכם חלק אחר כי אם ממשמני הארץ ἐν πόνοις καρπῶν. המאמר נראה קשה, ולפיכך מנסחים נוסחאות אחדים — ἡς ἐν πόνοις οἱ καρποί — (=פירותיה, של הארץ) בעמל. ברם, שמא יש לקיים את הפסוק כצורתו: בעמל הפירות. ה"עמל" ענינו שכר, רוח, וכשימוש בלשון חכמים (ארמית: עמלא דביתי, כתובות ס"ט א; ב"ב ס"ז א, עמליהון ושבחיהון ב"מ ט"ו א). אלא שפעם אהת מתרגמים השבעים בלשון הזה πόνος תיבת פעולה (ישעיה מט ד). ואף תיבה זו משמשת בין במקרא ובין בלשון חכמים לציין את השכר³⁸ (בישעיה שם, יונתן: אגר עובדי). ייתכן איפוא שהעברי ניסח: בפעולת הפירות. וצריך עיון.

יג) קיים — השבע?

זבולון א ה משבח את עצמו שלא חטא מימיו, מלבד שגגתו ביוסף — οτι ἐβραίωσα τοῖς ἀδελφοῖς μου μὴ εἰπεῖν τῷ πατρὶ μου τὸ γεγόμενον (ויתורגם: כי קיימתי לאחי לבלתי הגד לאבי את אשר נעשה). והנה תיבת ἐβραῖ. ודאי העתק היא למלת „קיימתי“ שבמקור, וכסברת צ'רלס. אלא שאין ענינה מחזור כראוי. לפי שבאסתר ט כא—לא, היא באה לציין הסכם של רבים להעמדת תקנה כוללת, ולא ביחיד. וכן שימשה בכמה מקומות בספרים החיצונים (שיש לנטחם עברית: קיים, הקם). ברם, אפשר לכארה כאן מלשון קיום מצוות, תורה, ושיעור המאמר הוא: אשר קיימתי (=עשיתי) ל[מען] אחי [את אשר אמרו] לבלתי הגד לאבי את אשר נעשה, וכמות שמלמד הפסוק שלהלן, המדבר בצערו של זבולון כל ימיו שלא יכול לספר ליעקב דבר מכירת יוסף, מפני שהסכימו האחים וגזרו גזירת מיתה על כל מי שיודיע ליעקב. אלא שכמדומה אני, שראוי לפרש התיבה במשמעות שבועה, וכמות שמצינו לשון זה באותו משמע במשנה (סנהדרין פ"ז מ"ז. הנודר בשמו והמקיים בשמו) ובברייתא (עתיקה, קידושין ס"ו א, הקם להם בציץ שבין עיניך, הקים להם...). ובמדרש (שה"ש זוטא בראשו: רבי אומר מי שהשלים לבנים מה שקיים לאבות). ושבועה זו שנשבע זבולון אינה אלא אותה הסכמה האמורה בפסוק ה, והיא היא החרם שהחרימו האחים שלא להדיע ליעקב על מכירת יוסף, שעליו מספרת האגדה בתנחומא (וישב, ע"ש). ונראה שאף ביהודית ח, יא καὶ ἐστήσατε τὸν ὄρκον τοῦτου ἵνα ἴσῃ לפרשו: ותשבעו שבועה זאת. וכן בבן סירא מד כא ἐν ὄρκῳ ἔστησεν αὐτῷ: בשבועה הקים לו — נשבע לו. ואף בהשמונאים א ז יח (מדבר באלקימוס שרצח ששים חסידים, לאחר שהשלימו עמו) παραβήσαν γὰρ τῆς στάσις καὶ τὸν ὄρκον ὃν ὄμοσαν: כי עברו על הקים (כך צ"ל, וכמות שמתרגמים השבעים ותיאודוטיון בדגיאל ו ח טז) ועל השבועה אשר נשבעו, ש"קיים" שם גרזף הוא לשבועה (בדגיאל ענינו גזירה שאינה ענין לכאן). וצריך עיון.

³⁸ ראה דברי מורי פרופ' אפשטיין, תרביץ, ש"א, ס"א, 152, ומה שכתבתי בקרית ספר ט"ז, עמודים 32—33.

(ד) הפרש.

זבולון ז ב: ואתם בני מכל אשר יתן לכם אלהים — ἀδιακρίτως πάντας
 ἀδιακ. יש לנסחה עברית (במקור): בלא הפרש, כבלשון חכמים³⁶. גראה ברור, שתיבת ἀδιακ. יש לנסחה עברית
 א ג יח — ואין הפרש לפני השמים להושיע. καὶ οὐκ ἔστιν διαφορά κατὰ. ודומה שתיבה זו משמשת אף בחשמונאים
 או במעטים (אלא, שבמקום זה, אילו היינו מדקדקים מלשון השבועים, ראוי היה
 לנסח: שינוי, שכך הם מתרגמים „שנה“ שבמקרא — διαφέρειν; ברם, אין הלשון
 הולמתו). וכן ודאי יש לנסח כן במזמורי שלמה ד ד (מדבר ברשעים) οἱ ὀφθαλμοὶ
 αὐτοῦ ἐπὶ πάσαν γυναῖκα ἄνευ διαστολῆς ועיניו על כל אשה בלא הפרש,
 וכמות ששיער כן E. E. Geiger בפירושו לספר הנ"ל.

(ט) ר י ס.

זבולון ז ד: ואדע כי כאשר לא מצאה ידי לתת לנצרך ואלך עמו ואנך
 שבעה σταδίου. אין טעם לפקפק בכך, שהמתרגם מצא במקור מידה זו, ולא שינה
 מדעתו להשתמש במידה יננית, תחת עברית. והואיל והשם הקבוע לאותה מידה
 בלשון חכמים היא ר י ס, לפיכך יש לומר, שתיבה זו היתה במקור העברי כאן
 (וכן להלן ג ד סוף פסוק ג למקצת נוסחאות) ומצינו מידה זו אף בצוואת א י ו ב
 ז כב⁴¹.

(טז) ישן (שכב) = מות.

זבולון י ו: ובדברו אלה — ἐκοιμήθη ὑπὸ καλῶ — שכב (או: ישן)
 בשינה טובה. והנה צ'רלס (כאן 130 ולהלן 142⁴² ובתרגומו עמודים 288—289)
 מגיה: בשיבה טובה, וסומך על לשון מקרא. וראייתו מצוואת יששכר ז ט גורסין
 הנוסחאות ἐν γῆρει καλῶ, ובצוואת בנימין — מקצתם כך ומקצתם ἐν ὑπν. καλ.
 ברם, אף דן ז א גורס כלשון שבכאן (καὶ ὑπνώσεν ὑπ. καλ.) וכן אשר ח א
 ויוסף כ ד בכל הנוסחאות. לפיכך גראה ברור, שעיקר הגירסה כך היא, ובבנימין
 חפסו מקצת הנוסחאות לשון מקרא ונשתבשו. ולענין יששכר טעם מיוחד לו לנסח
 בשיבה טובה. לפי שבעל הספר מרבה דברים להשמיענו, שאף-על-פי שהיה
 הנ"ל עובד אדמה בעמל רב אף-על-פי-כן זכה להאריך ימים, ומטעם זה הוא מדגיש
 אצלו בלבד שמת בריא וחזק בכל אבריו, מה שאין כן בשאר כל השבטים, שאינו
 מתכוון ללמדנו, אלא שמיתתם יפה היתה, בלא יסורים וצער. וכבר מצינו לשון
 זה בצוואת א י ו ב (יב י: וישימוהו בקבר καλῶ ὑπν. ὡς ἐν). ולשון זה

³⁶ בא להשמיענו שאין בודקין לצדקה, לא לכסות ולא למונות, ראה להלן.

⁴⁰ ראה פרלס Zur Erklärung der Psalmen Salomos. תדפיס מן OLZ, 1905.

עמוד 22. הצעת פרלס לנסח: בלי פרישות במשמע: בלא צניעות, אינה מתקבלת כלל.

⁴¹ הירונימוס מעיד שבס' היוכלות העברי היתה מצויה תיבת ר י ס ה במשמע

אצטדין, ראה Littmann אצל Kautzsch, ח"ב, עמוד 34.

⁴² ראה אף המבוא עמוד XXXIII.

שמצוי בדניאל ובכמה מקומות בספרים החיצונים⁴³, לשון חכמים הוא (התנמנם, דמך).

(ז) סרסור.

דן ו ב: מדבר בהתרחקות מן השטן וההתקרבות לאלהים ולמלאך המלמד זכות על ישראל (השוה לוי, ה ו) — *ὅτι οὗτός ἐστι μεσότης θεοῦ καὶ ἀνθρώπων* (כי הוא סרסור בין ה' ובני-אדם). לתיבת *μεσότης* אין לנו שם במקרא, ובלשון חכמים מכוון לו סרסור, וכדרך שמצינו שם זה נתון לו למשה באגדה, על שם שתיוך בין ישראל לשמים בסיני, וכן יש לומר כלפי הכינוי *arbiter* שניתן למשה ב„עליית משה“ ב' פעמים (א, יד; ג יב), לומר שבמקור העברי כתוב היה סרסור.

(ח) כחוט השערה.

נפתלי ב ג: מדבר בהתאמה שבין הנפש והגוף: ואין יתרון [ל] אחד מן האחד *τρίτον τρίχός*⁴⁴ — כי במידה ובמשקולת נהיתה כל הבריאה (או: כל יצור). הלשון „שליש השערה“ קרוב ללשון חכמים, „חוט השערה“, המציין את השיעור הקטן ביותר⁴⁵.

(ט) קנה (שבגוף), טחול.

נפתלי ב ח: מפרט שימושי האברים — *κάλαμον πρὸς ὑγείαν... σπλῆνα* — *πρὸς γέλωτα*, הקנה (המתרגם העתיק התיבה בדרך מילולית ונטל הימנה טעם ביננית)... הטחול.

(כ) חוץ לזמן.

נפתלי ב ט: נ. מזהיר לבנוי, שיהו כל מעשיהם — ביראת אלהים בסדר ושלא בקלות-ראש ובמהומה — *μηδὲ ἔξω καιροῦ αὐτοῦ* — גרס: ולא חוץ [ל] זמנו, ולשון זה אינו אלא של חכמים (כמה פעמים במשנתנו).

⁴³ ראה מה שכתבתי בקריית ספר ט"ז, עמוד 168, ויש להוסיף אף „קדמוניות המקרא“ המיוחס לפילון יט ב.

⁴⁴ הוא מיכאל, דניאל יב א.

⁴⁵ הארמיני גורס: חלק זעיר של שערה — פירוש?

⁴⁶ נפתלי ב ד ה מכיר גופו של אדם ויודע עד היכן יעמוד בטוב — *καὶ πότε ἔρχεται ἐν κακῷ* ומתי הוא הולך ברע. כן גורסין כמה נוסחאות, ונראה בעיני שזו היא הגירסה העיקרית, שלא כאותם המנסחים *ἔρχεται*, לומר יתחיל (דומה שנוסחאות הללו ביקשו לתקן בדבר שלא עמדו על ענינו), ואף-טלפי שצ'רלס ואחרים מקיימים את האחרונים. זהלך משמעו: מות, איבוד, וכשימוש התיבה בלשון חכמים (ראה דברי מורי פרופ' אפשטיין, תרביץ, ש"ו, 46) בין לאנשים ובין לבעלי-חיים („הלכה המורכ טרפון“), בין לדוממים (ירוש' ב"מ פ"ב ח ע"ד — „לא אזלון סנדליי“) ובין לדברים מופשטים (ירוש' ברכות פ"ה יב ע"א „הא אזילא ההיא דרבי ושמואל“). ומצוי הלשון בספר ברוך הסורי (עו טו: ואן חגן אזלין חגן=מתים).

כא) ישוב.

נפת לי ג ה: מדבר בנפילים, שאררם ה' בימי המבול ושעלידיהם ἀπὸ κατουρησίας καὶ ἄκαρπον τάξας τῆν γῆν ἀοίκατον וסובר שהתיבה האחרונה יתירה ויש בה דיטוגרפיה, וכ' התיבות הראשונות הוא מנסח: מבלי יושב. ברם, המאמר מתוקן: התקין את האדמה שממה מישוב⁴⁷ וללא פרי, לומר ריקנית מבני־אדם ומפירות.

כב) הר המשה.

שם ה א: ובשנת הארבעים לחיי ראיתי חזון — ἐν τῷ ὄρει τοῦ Ἐλαιῶνος. אין ספק, שנכתב במקור: הר־המשה, השם הרווח בלשון חכמים תחת הר־הזיתים השגור במקרא⁴⁸.

כג) כלי לנבואה.

שם ח ו. הרשע — καὶ ὁ διάβολος οἰκαιοῦται αὐτὸν ὡς ἴδιον σακεῦς והשטן ישכנתו ככלי שלו. יש במליצה זו לשון הקרוב לביטוי „כלי לדברות“ שמצינו במכילתא ובמכילתא דרשב"י⁴⁹ על משה ואהרן; שם הנביאים משמשים כלים לנבואה, וכאן — לדבר השטן. וכיוצא בו מצינו בספר אדם וחוה, מקום שהשטן אומר לו לנחש ῥήματα σου στόματός σου καὶ γὰρ λαλήσω διὰ στόματός μου — γένου μοι σακεῦς, היה לי לכלי ואני אדבר בפין דברים (לחזה)⁵⁰.

כד) הסתכל.

ג ד ג: כי השנאה מעוררת את הנפש — ὡς καὶ γὰρ ἔβλεπον τὸν Ἰωσήφ כאשר ראיתי גם אני את יוסף (נו"א: ביוסף). המאמר קשה, וצ'רלס נדחק להגיה בדרך זרה, ברם, נראה, שבמקור נכתב: כאשר נסכלתי (או: הסכלתי), לומר, שעשה מעשה סכלות במה שרדף ביותר את אחיו⁵¹, והמתרגם⁵² שהכיר תיבת „הסתכל“ מלשון חכמים, תירגמה כנ"ל, וראייה לדבר, נוסח כת"י אחד שמנסח — ἔπλαθον סבלתי⁵³ (שבודאי נשתבש מן הסכלתי).

⁴⁷ [„מיושב“; על „יושב“ — „ישוב“, עי' תרביץ ש"ז, עמוד 216 הערה 199^a. ונמצא גם באגדת בראשית פע"ט, הוצ' בוכר 153: המדבר — על אחת כמה וכמה מיושב].
⁴⁸ מיהו חכמים סבורים שהר־המשה חית מלכים ב כג יג מרמו על הר המשה

(=משחה) שבלשון משנה. ZAW, II, 175.

⁴⁹ ראה I. Lewy, Ein Wort über die Mechilta des R. S. עמוד 38.

⁵⁰ בעורא ד יא עמוד 38 — לשן et quomodo poterit vas tuum capere Altissimi Viam (סורי: ואיכנא משכה מאןך למחד אורחה דמרימא) קרוב לכאן, אבל אינו שוה לו. לפי שהוא מכוון לגוף המשמש כלי לנפש (עי' להלן כג).

⁵¹ ראה ג ד א ז—ט.

⁵² חי לפני החורבן, ראה צ'רלס מבוא § סו.

כה) גזירה.

גד ד ו. כאשר תחפוץ האהבה לחיות מתים ואת אשר ἐν ἀποφάσει θανάτου θέλει ἀνακαλέσασθαι. נראה שתיבת ἀποφ. θαν. יש לנסח: גזירת המיתה [בשבעים אין ἀποφ. מצוי, אבל סומכוס מתרגם על-ידיה קהלח ח יא — אשר אין נעשה פתגם מעשה הרעה מהרה]. והנה לשון גזר ודאי נמצא בעזרא ד ה לד בצורת pars iudicii (ובסורי: גזרא דדינא) ובברוך הסורי (פ"ה י"ג, גזרא דדינא לחבלא). אלא שנראה בעיני, שהתיבה משוקעת אף במקומות שלהלן. מזמורי שלמה ח טו (מדבר בפולמוס של פומפיוס ביהודה) ἐκαρῖεν τὸν πόλεμον ἐπὶ Ἱερουσαλήμ (פ"ה י"ג, גזרא דדינא) και τῆν γῆν αὐτῆς אודעת י"ש לנסח עברית: גזר מלחמה על ירושלים וארצה, שהרי השבעים מתרגמים כדניאל ט כד בלשון ἀρῖεν מלת נחתך (שם = גזר, שבעים שבעה נחתך על עמך וגו'). וכן יהודית יא יג: ואת תרומות הדגן ומעשרות התירוש והיצהר אשר שמרו והקדישו לכהנים העומדים לפני אלהינו ἀκαρῖασιν א יא לג (במכתבו של דימטריוס): לעם היהודים ἐκαρῖναμεν ἀγαθὸν ποιῆσαι — גזרנו (יש "גזר" לטובה אף בלשון חכמים, להיטיב).

כו) חקקה.

אשר ד ג: (בשנאת החנופה), כי הוא מחקה את ה' ὅτι μιμεῖται Κύριον וכן ו ב βνημין ג א: בחקותכם את רוחות העיועים. βνημῖν ג א: בחקותכם את יוסף, האיש הטוב והחסיד. וכן שם ד א: חקו איפוא את רחמיו וכו', והוא מלשון חכמים.

כז) הימנה = ממנה?

בנימין ג ה: מדבר בצדיק, שלא תזיקהו מזימת אנשים ולא של בעל-יחיים βοηθούμενος ζῆν ἀπ' αὐτῆς ὑπὸ τῆς ἀγάπης ἧς ἔχει πρὸς τὸν πλεσιόν. התיבות ζῆν ἀπ' αὐτῆς קשות ביותר (ראה צ'רלס), בשעה ששיעור המאמר בכללו ברור, לומר שהצדיק נתמך באהבתו את הבריות ואינו ניזוק. ברם, נראה שהעברי גרס: נעזר הימנה, מן האהבה אשר ברעהו, ומאחר שאין תיבה זו שכיחה במקרא נשתבש המעתיק וקרא: חי מנה⁵³.

⁵³ כמה דברים מתחום הענין הנידון, המצויים גם בשאר ספרים, בדעתי לברר בויקה לספרים ההם.